

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ВИКЛИКИ

ENSURING THE RIGHT TO PROTECTION IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW: INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS AND NATIONAL CHALLENGES

Яскорський М.О., аспірант кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Війна змінює політику, економіку, соціальну динаміку й трансформує право не тільки в сенсі змісту правових норм, але й в аспекті їх застосування та ефективності. Воєнний стан, будучи формою надзвичайного правового режиму, вимагає перегляду усталених балансів між правами людини й публічними інтересами (інтересами нації). У таких умовах особливо гостро постає питання про межі дозволеного: які обмеження може застосовувати держава заради самозбереження, і де проходить та межа, за якою захист нації вступає в конфлікт з правами й свободами окремого індивіда? Серед таких прав одне з центральних місць посідає право на захист у кримінальному провадженні, не як формально-правова конструкція, а як реальний інструмент системи стримування та протидії у відносинах сторони захисту із державним апаратом у межах кримінального провадження.

У статті проведено ґрунтовний аналіз особливостей реалізації права на захист у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Воєнний стан розглядається як режим правових обмежень, за якого держава тимчасово звужує обсяг окремих прав і свобод, з метою забезпечення національної безпеки. Втім, підкреслюється, що навіть за умов надзвичайної ситуації гарантії права на захист не повинні втрачати своєї обов'язкової сили, оскільки саме вони є ознакою функціонування правової держави та забезпечення принципу верховенства права.

На підставі аналізу рішень Європейського суду з прав людини у справах «Brannigan and McBride v. the United Kingdom», «Aksoy v. Turkey», «Салдуз проти Туреччини», «Imbrioscia v. Switzerland», «Ibrahim and others v. the United Kingdom» та інших, визначено допустимі межі дерогації, а також акцентовано увагу на тому, що будь-яке обмеження прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, має бути тимчасовим, обґрунтованим та не повинно нівелювати саму суть гарантій.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що право на захист у кримінальному провадженні не втрачає своєї юридичної ваги навіть в умовах воєнного стану. Формальне існування правових гарантій права на захист не є достатнім, а вирішальне значення має ефективність його реалізації, доступність правової допомоги та процесуальні умови, за яких воно реалізується.

На підставі дослідженої практики ЄСПЛ виділено такі стандарти дерогації від обов'язку із забезпечення права на захист (ст. 6 Конвенції) у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану, як юридична визначеність, необхідність, пропорційність, тимчасовість та контрольованість.

Ключові слова: право на захист, воєнний стан, кримінальне провадження, дерогація, процесуальні гарантії.

War changes politics, economics, social dynamics and transforms law, not only in terms of the content of legal norms, but also in terms of their application and effectiveness. Martial law, being a form of emergency legal regime, requires a revision of the established balances between human rights and public interests (the interests of the nation). In such conditions, the question of the limits of what is permissible is particularly acute: what can the state allow for the sake of self-preservation, and where is the line beyond which the protection of the nation comes into conflict with the rights and freedoms of an individual? Among such rights, one of the central places is occupied by the right to defense in criminal proceedings, not as a formal legal construct, but as a real instrument of the system of checks and balances in the relations of the defense with the state apparatus within the framework of criminal proceedings.

The article provides a thorough analysis of the features of the implementation of the right to defense in criminal proceedings under martial law. Martial law is considered as a regime of legal restrictions, under which the state temporarily narrows the scope of certain rights and freedoms in order to ensure national security. However, it is emphasized that even in conditions of emergency, guarantees of the right to defense should not lose their binding force, since they are a sign of the functioning of a constitutional state and ensuring the principle of the rule of law.

Based on the analysis of the judgments of the European Court of Human Rights in the cases of “Brannigan and McBride v. the United Kingdom”, “Aksoy v. Turkey”, “Salduz v. Turkey”, “Imbrioscia v. Switzerland”, “Ibrahim and others v. the United Kingdom” and others, the permissible limits of derogation are determined, and attention is also focused on the fact that any restriction of rights guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms must be temporary, justified and must not nullify the very essence of the guarantees.

The conducted research allows us to conclude that the right to defense in criminal proceedings does not lose its legal weight even in conditions of martial law. The formal existence of legal guarantees of the right to defense is not sufficient, and the effectiveness of its implementation, the availability of legal aid and the procedural conditions under which it is implemented are of decisive importance.

Based on the researched practice of the European Court of Human Rights, the following standards of derogation from the obligation to ensure the right to defense (Article 6 of the Convention) in criminal proceedings under martial law were identified: legal certainty, necessity and proportionality, temporality, and controllability.

Key words: right to defense, martial law, criminal proceedings, derogation, procedural guarantees.

Метою статті є дослідження ступіню ефективності гарантування права на захист у сучасних умовах воєнного стану в Україні, з урахуванням міжнародних стандартів, гарантій визначених практикою Європейського суду з прав людини, а також внутрішніх юридичних реалій. Особлива увага приділяється аналізу меж дозволеної дерогації від прав, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, та оцінці ризиків, пов'язаних із формалізацією процесуальних гарантій у період надзвичайних обставин.

Виклад основного матеріалу. Воєнний стан за своєю природою є режимом обмеження, коли держава вдається

до обмежень прав людини, апелюючи до вищої мети захисту нації, але є межа, за якою захист нації починає вступати в конфлікт із захистом індивіда. Війна не тільки загострює питання національної безпеки, але й випробовує межі правового порядку. В умовах воєнного стану, коли інституції функціонують у надзвичайному режимі, право на захист ризикує перетворитися на декларацію, позбавлену реального змісту. Саме тому дослідження не стільки формального існування, скільки забезпечення цього права, тобто здатності держави гарантувати його реалізацію у конкретних процесуальних умовах – є не просто актуальним, а принципово необхідним.

У правовій державі, якою себе декларує Україна, право на захист не може розглядатись як «привілей», від якого можна тимчасово відмовитись у моменти небезпеки – навпаки, саме в такі моменти його цінність набуває максимальної сили. Коли держава опиняється перед загрозою, право на захист не повинно відходити на другий план. Забезпечення права на захист в момент екзистенційної загрози відрізняє правову реакцію держави від репресивної, та є своєрідним маркером того, які цінності захищає держава, що опинилась в умовах війни.

Європейський суд з прав людини (*далі – Суд або ЄСПЛ*) у рішеннях по справах «Імбріюша проти Швейцарії» [1] і «Бреннан проти Сполученого Королівства» [2] вказує, що право, закріплене в підпункті «с» пункту 3 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (*далі – Конвенція*), є одним із елементів поняття справедливого судового розгляду кримінальної справи, яке міститься в пункті першому статті 6 Конвенції.

Без права на захист правосуддя перестає бути легітимним, саме тому міжнародне право, зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Конвенція, вимагають не лише поваги до цього права, а й реального його забезпечення навіть за умов надзвичайного стану.

Хоча положенням пункту другого статті 15 Конвенції [3] і не визначено імперативної заборони для Високих Договірних Сторін на дерогацію від обов'язку із забезпечення права на захист (ст. 6 Конвенції) на рівні із заборonoю відступу від обов'язків гарантування права на життя (крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій) (ст. 2 Конвенції), заборони катування (ст. 3 Конвенції), заборони рабства й тримання особи в підневільному стані (ст. 4 (пункт 1) Конвенції), а також заборони покарання без закону (ст. 7 Конвенції), проте загальні умови дерогації, визначені частиною першою статті 15 Конвенції зобов'язують вдаватись до відступу від зобов'язань виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

Заява уряду про дерогацію необхідна, але недостатня умова для того, щоб відступ від зобов'язань за Конвенцією був визнаний обґрунтованим. Принципово важливим є зв'язок між конкретними заходами щодо відступу від зобов'язань і надзвичайною ситуацією. На національному рівні кожна ситуація має оцінюватися індивідуально, щоб забезпечити контроль за тим, чи дійсно забезпечено дотримання критерію суворої необхідності [4, с. 4].

Сам факт повідомлення про дерогацію не може автоматично вважатись законним підтвердженням правомірності тимчасового відступу держави від своїх зобов'язань за Конвенцією. Це повідомлення несе в собі лише декларативний характер і підлягає ретельному аналізу з боку ЄСПЛ. Суд оцінює обставини, що обґрунтовують дерогацію, зокрема ступінь загрози, пропорційність вжитих заходів та їхню необхідність у демократичному суспільстві. Якщо буде встановлено, що повідомлення не базується на реальних чи достатньо серйозних підставах, Суд має повне право не брати його до уваги під час винесення рішення, визнаючи порушення прав, гарантованих Конвенцією. Зокрема, у справі «Varseghyan v. Armenia» [5] Суд розглянув ситуацію, коли уряд Вірменії у зв'язку з масовими протестами після виборів президента країни запровадив надзвичайне становище в столиці – Єревані. Уряд посилався на цю заяву, обґрунтовуючи обмеження прав людини, які були також застосовані в іншому великому місті країни – Гюмрі. Оскільки місто Гюмрі знаходилося за межами території, на якій було запроваджено надзвичайне становище, Суд відхилив посилання уряду на цю обставину як на підставу для відступу від зобов'язань [4, с. 21].

На обов'язку держави дотримуватись умов дерогації, визначених пунктом першим статті 15 Конвенції наголошується і в Резолюції Парламентської асамблеї Ради

Європи № 1659 (2009) від 27 квітня 2009 року «Захист прав людини в надзвичайних ситуаціях» [6], згідно з якою право відступу від зобов'язань з прав людини належить використовувати з особливою обережністю і лише як крайній засіб, оголошення надзвичайного становища не повинно ставати приводом для неправомірного обмеження здійснення основоположних прав людини.

Суд давно стоїть на позиції, що воєнні чи надзвичайні обставини не звільняють державу від обов'язку бути державою права. У справі «Lawless v. Ireland» [7], яка стала прецедентною щодо застосування статті 15 Конвенції, Суд вперше визнав, що держава може відступити від своїх зобов'язань за Конвенцією у випадку «надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації».

У справі «Brannigan and McBride v. the United Kingdom» [8] держава в умовах загрози з боку Ірландської республіканської армії утримувала заявників понад 4 доби без пред'явлення обвинувачення та без доступу до суду. Суд визнав, що за наявності оголошеної дерогації такі дії можуть бути виправдані, проте зробив критичне застереження, що кожна договірна держава, будучи відповідальною за «життя (своїї) нації», має визначити, чи загрожує цьому життю «надзвичайна ситуація» і, якщо так, то наскільки далеко необхідно зайти, намагаючись подолати надзвичайну ситуацію. Національні органи влади в принципі перебувають у кращому становищі, ніж міжнародний суд, щоб вирішувати, як про наявність такої надзвичайної ситуації, так і про характер і обсяг відступів, необхідних для її запобігання. Тим не менш, Суд наголосив, що договірні сторони не користуються необмеженою владою розсуду, а внутрішня свобода розсуду супроводжується європейським наглядом. Одночасно, здійснюючи свій нагляд, Суд повинен приділяти належну увагу таким відповідним факторам, як характер прав, на які впливає відступ, обставини, що призвели до надзвичайної ситуації, і тривалість надзвичайної ситуації.

Особливої уваги заслуговує рішення у справі «Aksoy v. Turkey» [9], яке ЄСПЛ ухвалив уже в умовах боротьби Туреччини з курдським повстанським рухом. Заявника утримували без судового контролю й без доступу до адвоката протягом 14 днів. Туреччина оголосила дерогацію відповідно до ст. 15 Конвенції, але Суд, взявши до уваги беззаперечно серйозну проблему тероризму в південно-східній Туреччині та труднощі, з якими стикається держава у вживанні ефективних заходів проти нього, визнав, що гострота ситуації не зумовлювала необхідність тримання заявника без зв'язку з зовнішнім світом, без доступу, в тому числі до адвоката, будучи залишеним на милість тих, хто його тримав.

Тобто, ЄСПЛ сформулював принципову межу, при якій дерогація не може нівелювати саму суть гарантії (обов'язку держави із гарантування й забезпечення прав, визначених Конвенцією), і якщо відсутність захисника ставить під сумнів загальну справедливість провадження, це може визнаватись порушенням Конвенції, навіть при належно зробленій державою заяві про дерогацію.

Забезпечення права на захист – це не просто участь адвоката у кримінальному провадженні. Це про створення і гарантування стороні захисту умов реалізації процесуальних можливостей. Це про доступ до нього вчасно. Це про можливість конфіденційного спілкування, яке не буде використане проти обвинуваченого. Це про час і ресурси для підготовки захисту. Це про реальне інформування особи щодо його прав, а не посилення на формуляр, в якому викладені права, тобто ознайомлення з переліком статей процесуального закону (рішення ЄСПЛ у справі «Салдуз проти Туреччини» [10]). Це про суд, який не погоджується з кожним клопотанням слідства за замовчуванням тощо. Усе це стандарти, які мають бути забезпечені в рамках одного процесу, за відсутності яких захист стає фікцією.

На підтримку вказаного варто згадати висновки Суду у рішенні по справі «Імбріюша проти Швейцарії» [11] де суд наголосив, що Конвенція покликана «гарантувати не теоретичні чи ілюзорні права, а права практичні та ефективні», і що призначення адвоката само по собі ще не забезпечує ефективності допомоги, яку він може надати обвинуваченому.

У системі забезпечення права на захист функціонують такі ключові компоненти, як: (1) інституційні й процесуальні гарантії; (2) суб'єкти, які це забезпечення реалізують, і (3) контроль (внутрішній і зовнішній). У мирний час ці компоненти взаємно врівноважують один одного: слідчий діє в межах закону, адвокат контролює, суд переглядає. У воєнний час баланс порушується – прокурор, в окремих питаннях, має право перебирати на себе функції слідчого судді (ст. 615 КПК) і причина не лише в об'єктивних труднощах (руйнування чи окупація судів, нестача кадрів, затримки в комунікації), а у зміщенні пріоритетів.

Однією з найвразливіших ланок стає доступ до захисника на ранній стадії кримінального провадження. Саме тут, як показує практика ЄСПЛ, закладається фундамент справедливого чи несправедливого провадження. У справі «Салдуз проти Туреччини» [10] Суд заявив безпрецедентно чітко, що лише посилення держави на положення національного закону, що дозволяють обмежувати право особи на доступ до адвоката під час перебування під поліційною вартою (як результат заявник був позбавлений можливості користуватися допомогою адвоката коли давав показання поліції, прокурору і слідчому судді), вже само по собі є достатнім для висновку про порушення відповідних вимог статті 6 Конвенції. Та навіть попри те, що під час судового розгляду справи й потім на стадії оскарження вироку у справі заявник мав можливість спростувати висунуті проти нього обвинувачення, незабезпечення адвокатської допомоги під час його перебування під поліцейською вартою неоправданно порушило його права на захист.

Стаття 6 Конвенції як правило вимагає надання особи можливості користуватися допомогою адвоката вже на початковому етапі кримінального провадження. ЄСПЛ стоїть на позиції, що у світлі конкретних обставин кожної справи можуть існувати вагомі причини для обмеження цього права. Однак в кожному випадку питання полягає в тому, чи ґрунтувалося таке обмеження на відповідних підставах і, якщо так, чи не призвело воно, враховуючи все провадження у справі в цілому, до позбавлення обвинуваченого можливості здійснити своє право на справедливий судовий розгляд, оскільки за деяких обставин це може статися навіть унаслідок обґрунтованого обмеження (рішення у справах: «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» [12], «Бреннан проти Сполученого Королівства» [2], «Магі проти Сполученого Королівства» [13]).

У справі «Ibrahim and others v. the United Kingdom» [14] Суд ще раз підтвердив, що навіть тимчасова затримка

в доступі до адвоката має бути виправдана переконливо, а не посиланням на «виключні обставини».

Продовжуючи викладене, слід зазначити, що в умовах воєнного стану виклики щодо реалізації права на захист набувають системного характеру. У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує підхід, згідно з яким не лише формальне надання захисника, але й ефективність його участі у провадженні має бути предметом постійного контролю. Найбільш небезпечна ситуація, в якій може опинитись Україна – це поступове звикання системи до винятків. Те, що запроваджується як виняток, зручне, і врешті починає жити самостійним життям. Тимчасовий відступ стає нормою та держава звикає пояснювати все воєнним станом, а правосуддя тим часом зазнає деградації.

Українське законодавство зберігає загальні стандарти захисту навіть у кризових ситуаціях, проте їхнє реальне функціонування значною мірою залежить від організаційної та інституційної спроможності правоохоронної й судової системи.

Як висновок, у контексті дослідженої практики ЄСПЛ, вважаємо за необхідне виділити наступні стандарти дерогації від обов'язку із забезпечення права на захист (ст. 6 Конвенції) у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. По-перше, це юридична визначеність, дерогація повинна бути формалізована на рівні відповідної міжнародної заяви, з чітким визначенням територіального, часового та предметного обсягу обмежень. По-друге, необхідність та пропорційність – обмеження допускаються лише тією мірою, яка суворо необхідна для досягнення легітимної мети, що вимагає доказової аргументації з боку держави щодо неможливості забезпечення прав інакшими, менш обмежувальними засобами. Дерогація повинна бути тимчасовою, тобто діяти лише протягом періоду, коли зберігається надзвичайна загроза, з обов'язковою регулярною переоцінкою її доцільності. Застосування дерогації має бути контрольованим, як з боку національних органів, так і ЄСПЛ, який перевіряє правомірність кожного обмеження окремо, в контексті конкретної справи.

Слід відзначити, що справжня сутність питання дерогації для держави полягає не в тому, як обґрунтувати відступ, а як гарантувати стандарт попри обставини, не як обійти труднощі, а як вистояти в них. Якщо система не забезпечує право на захист або свідомо вдається до його обмежень на основні формальних підстав (зокрема, положень чинного законодавства, які хоч і відповідають принципу верховенства закону в самій державі, проте суперечитимуть принципу верховенства права, прийнятому у цивілізованому світі), вона не здатна бути правовою, а особливо це виявляється в умовах воєнного стану, коли відсутність реального захисту може перетворити кримінальне провадження на інструмент адміністративного контролю, а не правосуддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імбріюша проти Швейцарії» від 24 листопада 1993 р. № 13972/88. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57852>. (Дата звернення 31.03.2025 року).
2. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бреннан проти Сполученого Королівства» від 16 жовтня 2001 р. № 39846/98. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur?i=001-59722>. (Дата звернення 31.03.2025 року).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод / *Верховна Рада України*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 01.04.2025).
4. Посібник із застосування Європейської конвенції з прав людини під час надзвичайної ситуації (кримінальне судочинство): Відділ програм співробітництва Ради Європи в рамках проекту «Забезпечення ефективної реалізації права на справедливий суд (ст. 6 ЄСПЛ) в Україні», який фінансується Трастовим фондом «Права людини». Київ, 2023.
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Barseghyan v. Armenia» від 21 вересня 2021 р. № 17804/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-211814>. (Дата звернення 02.04.2025 року).
6. «Захист прав людини в надзвичайних ситуаціях»: резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи № 1659 (2009) від 27 квітня 2009 р. URL: <https://pace.coe.int/en/files/17726>.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Lawless v. Ireland» від 01 липня 1961 р. № 332/57. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>. (Дата звернення 31.03.2025 року).

8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Brannigan and McBride v. the United Kingdom» від 25 травня 1993 р. № 14553/89; 14554/89. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819>. (Дата звернення 31.03.2025 року).
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Aksoy v. Turkey» від 18 грудня 1996 р. № 21987/93. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58003>. (Дата звернення 02.04.2025 року).
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Салдуз проти Туреччини» від 27 листопада 2008 р. № 36391/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-117602>. (Дата звернення 02.04.2025 року).
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Імбріоша проти Швейцарії» від 28 листопада 1993 р. № 13972/88. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57852>. (Дата звернення 02.04.2025 року).
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Джон Мюррей проти Сполученого Королівства» від 08 листопада 1996 р. № 18731/91. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57980>. (Дата звернення 01.04.2025 року).
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Maří проти Сполученого Королівства» від 06 червня 2000 р. № 28135/95. (Дата звернення 01.04.2025 року).
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ibrahim and others v. the United Kingdom» від 13 вересня 2016 р. № 50541/08, 50571/08, 50573/08 and 40351/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-166680>. (Дата звернення 02.04.2025 року).